

København

– fra fiskerleje til middelalderlig købstad

Københavns topografiske udvikling fra sæsonbetonet fiskerleje/handelsplads til middelalderlig købstad er langt fra fastlagt. Der foreligger endnu ikke noget klart billede af den middelalderlige bebyggelsesudvikling i hverken tid eller rum. De tidlige skriftlige kilder er meget sparsomme, og arkæologien og de naturvidenskabelige undersøgelser er derfor afgørende for forskningen indenfor byens opståen og udvikling i den tidlige middelalder.

Københavns topografi og den ældste bebyggelse

Københavns oprindelige topografi er ændret meget gennem tiderne. Ophobning af affald fra husholdning, husdyrhold og produktion har hævet og udjævnet terrænet. Fyldlagene når flere steder en tykkelse på mere end 5 m. Holme og små fjorde er udjævnet og opfyldt, og byen har bredt sig langt ud over den oprindelige kystlinie. Terrænet er således i stor udstrækning blevet dækket, og en mængde småsøer, kanaler, mose- og engarealer ligger derfor skjult under

Figur 1. Strandeng lig den der oprindelig kendetegnede området, hvor København ligger i dag.

overfladen. Optegnelser over disse forhold finder vi bl.a. hos Rosenkjær (Rosenkjær 1906:18 ff) og Ramsing (Ramsing 1940:bd. 1).

Før den ældste bebyggelse kom til, var det nuværende Københavnsområde domineret af strandenge med høj rørsump. Engarealet strakte sig fra selve kysten og ind i landet til godt 1 m over havniveau. Man må således forestille sig, at kysten, hvor København blev grundlagt, var præget af fugtige strandenge i 1000-tallet (fig. 1). I det område hvor middelalderbyen kom til at ligge, mellem den nuværende Rådhusplads og Kongens Nytorv, var strandengsbæltet smallest. Bebyggelsen opstod formodentligt i det sene 1000-tal som en af mange sæsonhandelspladser, der levede af den rige sildefangst langs Øresunds kyster. I modsætning til hovedparten af sæsonpladserne, som forsvandt, voksede København sig større og mere betydningsfyldt gennem århundrederne. I midten af 1100-årene fik bebyggelsen en fysisk afgrænsning i form af en hestekoformet vold, hvis ender åbnede op ud mod det nuværende Farvergade. Voldens sider løb langs med det nuværende Gammel Torv/Nytorvs vestside og Mikkel Bryggersgader og dækkede et areal, som svarede til godt 2 fodboldbaner.

Da bebyggelsen i løbet af 1100-årene tog til og byens befolkning voksede, øgedes mængden af kvæg, og græsningen på engene omkring byen blev stadig mere intensiv. Græsningen har fortrængt rørsumpen til fordel for den lave bevoksning af bl.a. kveller, kødet hindeknæ og annelgræs. Således blev den vilde strandeng til græsningsareal, og som byen voksede, blev området langsomt fyldt op af affald fra husholdning, husdyrhold og produktion. I 1220'erne var området modnet til bebyggelse, og byen bredte sig ud over den tidligere strandeng.

Husdyrholdet og den intensive græsning giver en forklaring på de store mængder pors og humle, der i tidligere undersøgelser er konstateret på strandengen uden for den ældste bebyggelse (NNU Rapport:KBM 453 og KBM 775). Pors og humle gror ikke på salt bund, og årsagen til deres tilstedeværelse på strandengene er sandsynligvis, at de har indgået i en produktion, hvor stængler m.m. efterfølgende blev smidt ud på engene som kvægfoder. En produktion, hvor både pors og humle har indgået, kan kun have været til øl.

Saxo omtaler byen som Portus Mercatoria eller Købmannahavn. Betegnelsen fra 1100-årene: «Havn» er formodentligt en forkortelse for Købmannahavn. Betegnelsen henviser unægtelig til en by beskæftiget med handel. Der er dog intet belæg for, at Havn har haft nogen nævneværdig handelsaktivitet, som den man blandt andet ser i samtidens Ribe. Den væsentlige faktor i økonomien har formodentligt været fiskeriet. Den tidlige bebyggelse har haft karakter af en sæsonplads med tyngdepunkt i de sene efterårsmåneder, hvor silden trak gennem Øresund. Det er ligeledes tænkeligt, at «Havn» har fungeret som færgested for trafikken til Amager og Skåne – og ikke mindst sildemarkederne i Dragør og Skanør.

Forskningshistorie

København er paradoksalt nok en af de danske middelalderbyer, der er mindst udforsket i nyere tid. Dette står i direkte modsætning til, at dansk byarkæologi generelt har været inde i en rivende udvikling i de seneste årtier. Udviklingen tog fart i forbindelse med et projekt, hvor 10 købstæders opståen og udvikling gennem middelalderen indgik (Olsen 1978–80:219 ff). København ville have været et oplagt emne for undersøgelser, men blev aldrig en del af projektet.

Nyere tids forsømmelser til trods var København engang genstand for endog meget omfattende arkæologiske undersøgelser. Den første københavnske amatørarkæolog var på færde så tidligt

som i midten af 1700-årene. «Amatøren» var Bergens biskop og Københavns Universitets prokansler Erik Pontoppidan. I en udgivelse fra 1760 fremlagde han sine arkæologiske iagttagelser fra København (Pontoppidan 1760). Det var Pontoppidans tolkninger af de middelalderlige kilder, der satte dagsordenen for diskussionen om Københavns topografi. Han var den første, der fremlagde hypoteser om byens opståen, hvilken kirke der var byens ældste osv. Hans ord stod uantastet i mere end hundrede år.

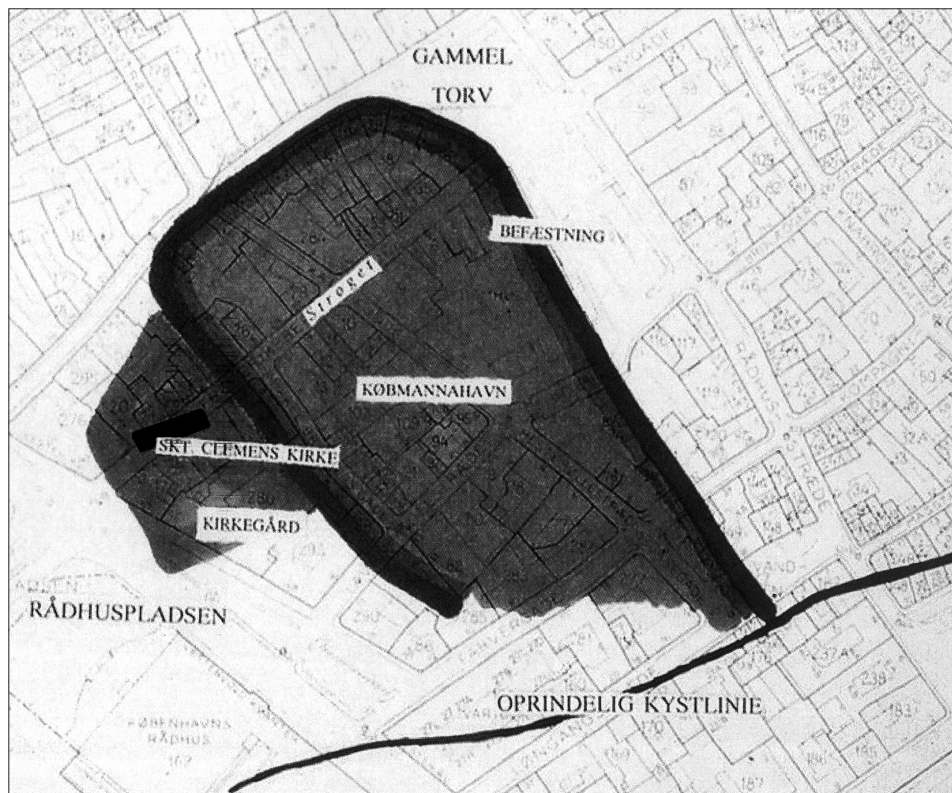
I 1855 udgav økonomiinspektøren ved Det Kongelige Teater, Kammerråd G. F. Lassen *Documenter og Achttstykker til Københavns Fæstnings Historie*. Lassen foretog kritiske studier af de samtidige kilder, og med hans arbejde tog studiet af den Københavnske historie og topografi en ny vending. Pontoppidans holdninger til Københavns middelalderlige topografi og byudvikling fik ikke længere lov til at stå uanfægtet. Udgivelsen af *Kjøbenhavns Diplomatarium* fra 1872 (Nielsen 1872) førte til den diskussion, der kaldes *Historikerfejden*. Deltagerne var foruden Oluf Nielsen, A. D. Jørgensen og A. Heise. Udgangspunktet for diskussionen var Oluf Niensens tolkning af de ældste kilder til byens historie og dermed hans billede af byens opståen. Kernen i fejden var den ældste bebyggelses placering (Nielsen 1870–71:289 ff; Jørgensen 1872:257 ff; Nielsen 1874–76:234 ff; Jørgensen 1878:265 ff; Heise 1880–81:489 ff; Jørgensen 1881:281 ff; Heise 1882:239 ff).

I begyndelsen af 1900-tallet blev de københavnske byggepladser flittigt opsøgt af amatørarkæologerne Rosenkjær og Ramsing. Det var disse «amatører», der skulle vise sig at tilvejebringe meget af den viden, vi i dag har om det middelalderlige København. Den store ære tilfalder kommunelærer H. N. Rosenkjær, der utrætteligt fulgte med i hvor og hvad, der blev gravet inden for byens grænser. Rosenkjær var en omhyggelig iagttagelse af geologi og jordbundsforhold foruden arkæologi og historie. Hans største bidrag til forskningen er nøje optegnelser over de oprindelige geologiske forhold i København samt en langt bedre forståelse for betydningen af lagfølger (Rosenkjær 1906). Ingeniørkaptajn H. U. Ramsing bedrev sideløbende og i samarbejde med Rosenkjær tilsyn med udgravningerne i København. Hans interesse for, hvad Københavns undergrund gemte, var ikke mindre end Rosenkjær, men han supplerede sine iagttagelser med studier i det arkivske materiale (Ramsing 1900: bd. 1).

Den dag i dag er Rosenkjær og Ramsings optegnelser en uvurderlig hjælp for tolkningen af det middelalderlige København. Det er dog langt fra alle de to herres sammenkædninger mellem arkæologiske iagttagelser og historiske begivenheder, der holder vand. Deres iagttagelsesevner er dog upåklagelige, og strukturer der for længst er gået tabt, kan den dag i dag genskabes ud fra de beskrivelser, vi finder i Rosenkjær og Ramsings notesbøger og publikationer.

De mange saneringer i København i begyndelsen af 1900-tallet blev fulgt af Rosenkjær og Ramsing. De iagttagelser der blev gjort her bidrog blandt andet til teorien om fiskerlejet Havn – den bebyggelse som gik forud for København (fig. 2). I Vester Kvarter, i det område der i dag er afgrænset af Rådhuspladsen, Vestergade, Gammeltorv, Nytorv og Farvergade, fandt Ramsing umiddelbart over det oprindelige muldlag, et kulturlag, hvori der ikke indgik teglsten eller fragmenter af disse. Ifølge Ramsing blev teglen indført af Biskop Absalon, efter at denne havde fået overdraget byen af Valdemar den Store i 1160'erne. Det teglfrie lag måtte derfor stamme fra fiskerlejet Havn – et eksempel på «amatørernes» ønske om at forbinde arkæologiske iagttagelser med historiske begivenheder eller personligheder.

Rosenkjær og Ramsing kom til at præge synet på Københavns historie i noget nær et århundrede. Først i 1980'erne fik Københavns Bymuseum det arkæologiske ansvarsområde for byen, og i de efterfølgende årtier har de talrige arkæologiske udgravninger i byens undergrund bragt megen ny information for dagen.

Figur 2. Købmannahavn og Skt. Clemens Kirke: Københavns indtil videre tidligste bebyggelse.

Arkæologiske undersøgelser i nyere tid

Når det gælder vidnesbyrd om de ældste lag i Havn, er de arkæologiske kilder yderst sporadiske. Dette hænger i høj grad sammen med kulturlagenes tykkelse, som i middelalderbyen svinger mellem 3 og 5 m, hvilket medfører, at det kræver store gravedybder for at nå ned til de ældste lag. Derudover ligger middelalderkulturlagene under den eksisterende bebyggelse, og det er kun yderst sjældent, der foretages massive udgravningsarbejder i disse områder.

Det er naturligt, at undersøgelser, som kan verificere eller forkaste Rosenkjær og Ramsings iagttagelser har en stor interesse. I Vester Kvarter, i området hvor Havn formodes at have ligget, fandt Ramsing en gravet rende med et U-formet forløb (H. U. Ramsings Samlinger no. 40). Bunden af renden løb langs Vestergade og siderne gik mod syd ned mod havet. Ramsing tolkede denne struktur som en møllerende anlagt af Biskop Absalon. Der er dog intet belæg for, at der er tale om en møllerende, idet topografien har umuliggjort, at der har været rindende vand i anlægget.

I vinteren 1987 var det muligt at foretage en ny undersøgelse af Ramsings U-formede rende (KBM 3448). I forbindelse med jordarbejder i en kælder til Vestergade 7, blev der lagt et snit ca. 2 m fra det sted, hvor Ramsing havde opmålt sin profil i begyndelsen af 1900-tallet.

Ramsings notater og opmålinger viste sig, at være næsten identiske med de resultater, der fremkom i forbindelse med den nye undersøgelse. En af de få uoverensstemmelser mellem Ramsings undersøgelse og den foretaget af Københavns Bymuseum i 1987 er en koteforskel på rendens nedgravningsniveau på 3 cm. Ud over denne koteforskel og antagelsen om anlæggets funktion som en møllerende forekommer der ingen forskelle i de to undersøgelses konklusioner.

1987-undersøgelsen påviste bl.a., at der havde været aktivitet på stedet et stykke tid inden rendens anlæggelse. I området umiddelbart syd for renden fandtes et gult lerlag over det lag, nedgravningen af renden var foretaget fra. Lerlaget stammer sandsynligvis fra det fyld, som blev gravet op i forbindelse med etableringen af renden. Det er nærliggende at forestille sig, at der er tale om en grav, hvis fyld er lagt på indersiden som en vold, og at anlægget som sådan har været en befæstning af den ældste bebyggelse: Havn. I forbindelse med sløjfningen af graven er fylden, i form af volden, flyttet tilbage til graven. Det første aktivitetslag efter opfyldningen af graven er på baggrund af keramik dateret til før 1300-årene.

Ved en undersøgelse i 1984 i Frederiksberggade 30 kunne rendens bund C14-dateres til 1040–1150, mens fyldlagene dateredes til 1160 (Københavns Bymuseum, Journalnummer AA 72). Disse iagttagelser understøttes af en undersøgelse af to mindre profiler på Gammel Torv foretaget i forbindelse med renovering af vandledninger i området (KBM 2224). Hvis man sammenholder de nævnte undersøgelser, peger de i retning af, at vold og grav er sløjfet i 1100- eller de tidlige 1200-år.

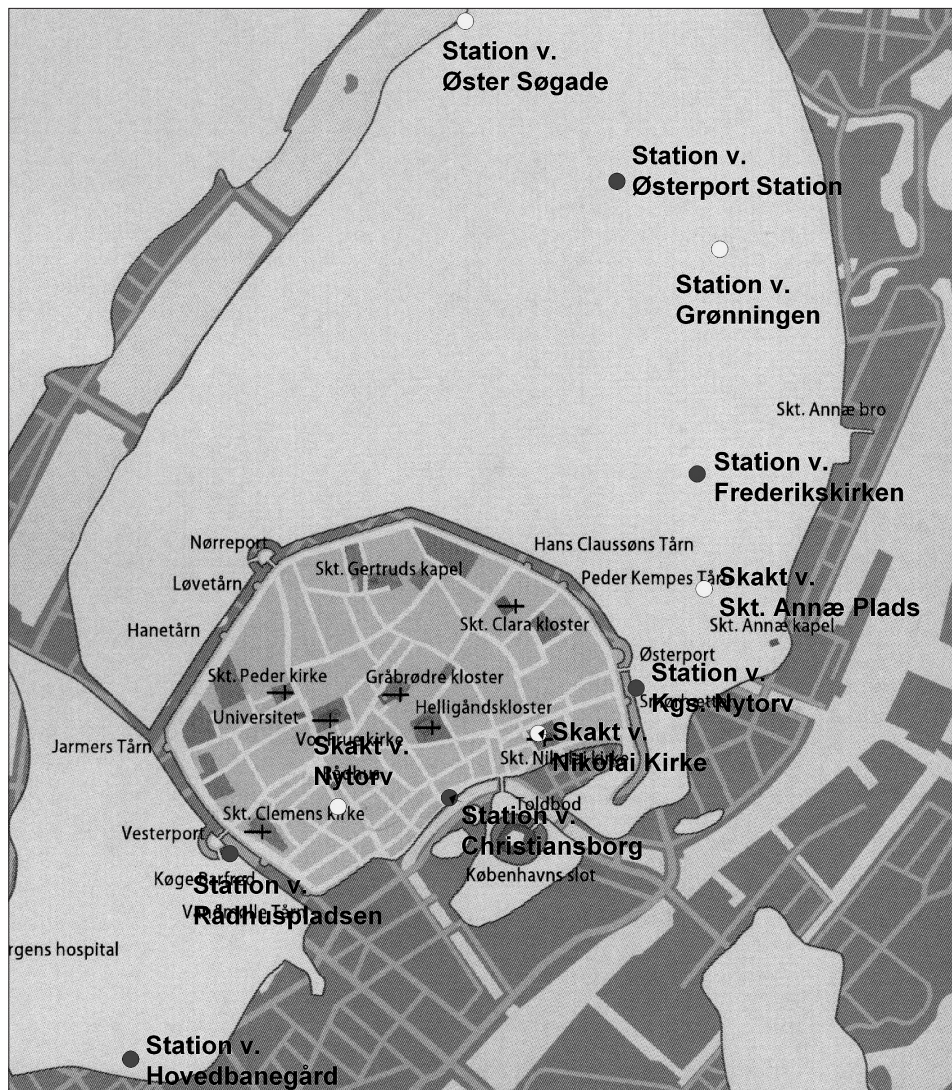
Generelt har der været langt imellem undersøgelserne i det område hvor Havn menes at have ligget. En undersøgelse i Vestergade 29–31 tilføjer dog nyt til det historiske billede af området nord for Skt. Clemens Kirke og dermed området umiddelbart nord for den ældste bebyggelse. I området ind mod kirken lå begravelserne tæt, mens de lå mere spredt et stykke borte. Der er ikke fundet spor af kirkegårdsmur eller hegn. En nedgravning nord for begravelserne indikerer dog, at kirkegården var afgrænset af en grøft. Nord for denne er vi tilsyneladende udenfor byen. Her har ligget et område, hvor man har gravet ler i 1200-årene, og hvor hullerne efterfølgende er fyldt op med affald (KBM 2366).

I 1996 og 1997 fik Københavns Bymuseum mulighed for at foretage en omfattende arkæologisk undersøgelse forud for anlæggelsen af en metrostation på Kongens Nytorv. Udgravningerne afdækkede de perifere dele af en tidligmiddelalderlig bebyggelse, der blev påvist ved en østlig skelgrøft, der kan følges tilbage til 1000-tallet. Et relateret affaldslag og et ornamenteret håndtag af hjortetak kan dateres til denne periode.

Aktiviteter fra 1100 og 1200 årene optræder kun sporadisk, men der synes, at være en tendens til at disse skal søges på de naturligt højtliggende områder umiddelbart nord for Strøget mellem Gammel Torv og Kongens Nytorv. Og såfremt de tidlige bylag skal erkendes, kræves der, på grund af kulturlagstykkelserne, undersøgelser af en hvis størrelse og ikke mindst af en hvis dybde.

Nye tiltag

I bestræbelserne på at nå ned til de dybeste liggende kulturlag er Københavns Bymuseum i det seneste år begyndt at benytte sig af såkaldte arkæologiske prøveboringer. Denne prøvemethode udtager jordsøjler, der er presset ud af bløde aflejringer, såsom kultur- og gytjelag. Efter optagelsen registreres lagene arkæologisk og analyseres for deres indhold af makrofossiler og andet kulturbetinget affald. Slutteligt foretages der C14-analyser af frø, kerner eller plantedele fra udvalgte lag. Ud fra analyserne kan kulturlagenes udbredelse og tykkelse fastlægges, samtidig med at deres oprindelse kan spores ud fra deres indhold af makrofossiler og affaldskomponenter. Endeligt kan dannelsesetidspunkt fastlægges ud fra C14-dateringerne.

Figur 3. Kort over Københavns befæstning som den tager sig ud fra 1200-tallet og frem til begyndelsen af 1600-tallet – Cirkler viser Cityringens linieføring.

De informationer, der således indhentes, er i sagens natur blot stikprøver fra et meget kompliceret objekt, der opbygges af mangeartede konstruktioner, affaldslag mm. Placeres borerne hensigtsmæssigt, kan de alligevel bidrage med en overraskende stor og facetteret viden om kulturlagens beskaffenhed og de aktiviteter de stammer fra. Prøveboringerne vælges frem for arkæologiske prøveudgravninger, idet de forstyrrer minimalt og kan placeres strategisk på tværs af en lokalitet.

Ind til videre er de arkæologiske prøveboringer benyttet på omkring 10 lokaliteter. Én er Købmagergade 11 (KBM 3297), hvor C14-dateringer, af de dybest liggende lag med kulturbetinget affald, påviste menneskelig aktivitet på stedet i 1100-tallet. De arkæologiske prøveboringer er senest benyttet i forbindelse med de arkæologiske forundersøgelser forud for anlæggelsen af Cityringen/den københavnske metros 2. etape i 2008 (KBM 3536), (Fig. 3). Boringerne blev foretaget i bestræbelserne på at optimere planlægningen af de kommende, både tidsmæssigt og økonomisk, meget komplicerede udgravninger. Undersøgelserne har frembragt en solid arkæologisk viden, på baggrund af hvilken, de kommende udgravninger kan planlægges. Forundersøgelserne viser, at der på flere lokaliteter: (Nikolaj Kirke, Gammelstrand, Nytorv og Rådhuspladsen), er kulturlag og konstruktioner bevaret, der sandsynligvis kan relateres til Københavns tidligste oprindelse. Forventningen er, at de kommende udgravninger vil bidrage til en gryende forståelse for Købehavns tidligste oprindelse.

I skrivende stund er de første C14-dateringer netop modtaget. En af disse, fra Gammelstrand – der regnes for at være anlagt i 1100-tallet – henlægger det ældste kulturindslag på stedet til 770'erne (KIA32773:cal. AD 778). Ændringer i strømforholdene tyder ligeledes på, at det er på dette tidspunkt, at det første bolværk etableres på stedet. De kommende udgravninger vil afsløre, om der eksisterer rester af en anløbsplads eller et havneanlæg fra yngre jernalder eller ældre vikingetid på Gammelstrand. I alle tilfælde er den dugfriske datering fra lokaliteten tegn på at vi er i kontakt med den ældste beboelse, der hidtil er fremkommet i København.

Der er således ingen tvivl om, at arkæologiske prøveboringer kan bidrage med afgørende ny viden om en lokalitet – og dette uden at påføre den nævneværdig skade. Dette gælder både forud for store komplicerede gravninger, som forundersøgelser i forbindelse med Cityringen, men også som undersøgelser på lokaliteter, der ikke skal udgraves men alligevel ønskes undersøgt.

Et storstilet udgravningsprojekt i 2008 vil komme til at berøre Købmannahavns ældste bebyggelse, heriblandt Skt. Clemens kirke og kirkegård. Kirken og tilhørende begravelse lå umiddelbart vest for Købmannahavns hestekoformede vold, og kirkegården har efter alt at dømme været i funktion fra slutningen af 1100-tallet og frem til 1536. Det drejer sig om flere store udgravninger af matrikler mellem Vestergade og Frederiksberggade ved den nuværende Rådhusplads. Arkæologiske prøveboringer har vist, at kulturlagens tykkelse på stedet varierer mellem 2,5 og 3,70 m under nuværende terræn.

Museets forventninger til udgravningerne er store. Der er ingen tvivl om, at de vil afdække middelalderlige grave fra 1100-tallet og frem samt bidrage med ny viden om den tidlige Clemens Kirke og om muligt vidne om den bebyggelse, som lå forud for Købmannahavn – og som var årsag til, at København ligger, som den gør den dag i dag.

Summary

Very little information exists about the earliest origins of Copenhagen; we hardly know anything about its transformation from fishing-site to town. The original topography of Copenhagen has changed profoundly since the first occupation in the area. Human occupation and refuse have leveled out the prehistoric landscape of inlets, islets and islands and buried the remnants of earlier occupation deep down under the present surface. In certain parts of the medieval town the deposit layers reach a depth of 5 to 7 meters. Being buried so deep archaeologists seldom gain access to the oldest culture layers and consequently research is very sparse.

In the last decade the number of archaeological excavations in the medieval town center has increased gradually. In the near future massive construction work, primarily in connection with the extension of the Copenhagen Metro in 2009, will affect some of the oldest parts of the city. Preliminary research (examining core-samples pressed out of soft organic material such as composite layers and peat) has recently shown that several locations potentially conceal what could be the earliest occupation of Copenhagen (Fig. 3). Newly received radiocarbon dates of samples from «Gammelstrand», the harbor of medieval Copenhagen, indicates that the earliest utilization of the natural harbor dates as far back as the late Iron Age.

Prior to the construction of the Metro, however, one of the most important archaeological investigations in Copenhagen will be that of the Saint Clemens, the town's first church and churchyard dating back to the end of 1100 AD, an excavation the *Københavns Bymuseum* anticipates with great expectations.

Litteratur

- Heise, A. 1880–81. Det ældste Kjøbenhavn og den nyere Granskning, *Historisk Tidsskrift*, 5. rk., bd. 2. København.
- Heise, A. 1882. Det ældste Kjøbenhavn og den nyere Granskning. Et par slutbemærkninger til hr. A. D. Jørgensen, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*: 239–63. København.
- Jørgensen A. D. 1872. Det ældste København, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. København.
- Jørgensen A. D. 1878. Det ældste København II, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1877. København.
- Jørgensen A. D. 1881. Det ældste København III, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. København.
- Nielsen O. 1872. *Kjøbenhavns Diplomatarium*.
- Nielsen, O. 1870–71, Undersøgelser om Kjøbenhavns ældre forhold, *Danske Samlinger* IV: 289–312. København.
- Nielsen, O. 1874–76. Undersøgelser om Kjøbenhavns ældre forhold, *Danske Samlinger* 2. rk. IV. København.
- Olsen, O. 1981. Middelalderbyen, *Humaniora*, 4, 1978–80. *Beretning fra Statens Humanistiske Forskningsråd* 1978–80.
- Pontoppidan, E. 1760. *Origines Hafnienses*, Eller Den Kongelige Residentz-Stad Kiøbenhavn, Forestillet i sin Oprindelige Tilstand, Fra de ældste Tider af, indtil dette Seculi Begyndelse.
- Ramsing, H. U.: H. U. *Ramsings Samlinger* no. 40. 1900. *Notesbøger på Københavns Bymuseum*.
- Ramsing, H. U. 1940. *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*, bind 1. København.
- Rosenkjær, H. N. 1906. *Fra det Underjordiske København*.
- Rosenkjær, N. H. 1906. *Fra det underjordiske København*. Det Schönbergske Forlag.